

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СВОБОДИ ВІРОСПОВІДАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ВІД 40-Х ДО 80-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Олександр Биков,

*старший науковий співробітник, учений секретар Інституту законодавства
Верховної Ради України, кандидат юридичних наук*

Уже декілька десятиліть юридична наука називає свободу віросповідання як проблему, що має постійну актуальність, вважаючи її, з одного боку, одним з найважливіших надбань людства, а з іншого — мінливим явищем, адже вона є гарантією свободи людини від будь-якої форми пригноблення. На практиці реалізація права на свободу віросповідання залежить від законодавчого забезпечення, відповідного сучасному стану суспільних відносин. Це підтверджує аналіз історичного минулого України, що відображає зв'язок між відставанням процесу нормотворчості від вимог практичної реалізації свободи віросповідання та виникненням у зв'язку з цим багатьох проблем, які не отримують належного вирішення. Починаючи ще з 40-х років ХХ століття, право на свободу віросповідання розвивається досить нестабільно, має варіативний характер, що й зумовлює актуальність дослідження цієї статті.

Історичні аспекти правового регулювання свободи віросповідання знайшли своє відображення у великій кількості монографічних й дисертаційних досліджень, наукових статтях та конференціях. Зокрема, цій проблематиці присвячено праці В. Журавського, Ю. Шемшученка, І. Кресіної, С. Алексеєва, В. Копейчикова, П. Рабіновича, Ю. Цветков, О. Лисенка, А. Колодного, Л. Ярмол, В. Гордієнка, В. Сорокуна та ін. Серед пріоритетної проблематики згаданих авторів чільне місце по-

сідають офіційна політика радянсько-партійної влади щодо Православної Церкви та інших конфесій, її еволюція у залежності від змін військово-політичної ситуації, політика гітлерівського режиму щодо церкви, внутрішньоцерковні процеси.

Метою цієї статті є відображення особливостей правового регулювання свободи віросповідання, починаючи з моменту окупаційного режиму українських земель і закінчуючи здобуттям незалежності нашої держави.

Одразу ж слід зауважити, що достатньо вагоме значення для реалізації права на свободу віросповідання має період німецького окупаційного режиму, котрий умовно можна поділити на 3 етапи: 1) початок окупації — з червня 1942 року — лояльна політика окупантів в сфері релігійної сфери; 2) червень-грудень 1942 року — стрімке втручання німецького уряду в діяльність церкви з метою максимального використання її потенціалу у боротьбі з «невірними»; 3) 1943 рік — визволення українських земель — повне підпорядкування церкви німецьким окупантам.

Переходячи безпосередньо до розгляду питання правового регулювання свободи віросповідання в окреслений період, необхідно зазначити, що окупанти цілеспрямовано впливали на розвиток конфесійної ситуації в Україні для досягнення своїх військово-політичних цілей, керуючись принципом «поділяй і володарюй». Фа-

шистське ставлення до релігії спочатку окупації характеризувалося плюралістичною «свободою для всіх віросповідань». Однак нацисти цинічно намагалися використовувати релігійну свідомість для поневолення українського народу. Релігійна політика фашистів в окупованих областях СРСР визначалась загальним ставленням до слов'янських народів як «неповноцінних».

Так, окупаційну німецьку політику щодо церков і релігійних груп було окреслено спеціальною директивою бригаденфюрера СС і генерал-майора поліції Д. Томаса, надісланою 11.02.1942 року всім частинам СС і поліційним командам в окупованій Україні. Основні її положення такі: а) всім течіям і громадам православної церкви дозволяється релігійна діяльність; б) всіма способами перешкоджати становленню Всеукраїнської автокефальної церкви під проводом митрополита, оскільки автокефалія за своєю суттю завжди пов'язана із самостійним державництвом; в) зволікати з відкриттям нових духовних семінарій та інших богословських навчальних закладів; г) уніатську церкву вважати чинником ватиканської політики, адже саме через Східну Галичину та Західну Волинь Ватикан намагається прокласти канал проникнення на Схід; д) до різних сект ставлення має бути загалом толерантним, оскільки вони, якщо не є прикриттям для агентури НКВС, не становлять жодної політичної небезпеки; е) у політичних та інформаційних звітах приділяти увагу релігійним течіям і групам [1, 532].

Політика німецької влади на українській території в релігійній і церковній сферах різко відрізнялася від політики попередніх режимів. Було проголошено свободу віросповідання та релігійного життя. Уже в «Прокламації до населення Галичини», виданій з приводу приєднання до Генеральної Губернії, Франк проголосив свободу релігійних відправ, а згодом —

у жовтні 1941 року заявив, що українське населення краю матиме можливість для розвитку релігійного життя.

Проголошуючи загалом толерантне ставлення до релігії, окупаційна влада негативно ставилася до участі церкви та її ієрархів в національному житті. Особливо виразно це проявилось після придушення нацистським режимом спроб відродження української державності. Німецька влада через посередництво військових зробила спробу примусити митрополита А. Шептицького відкликати свого пастирського листа, виданого з приводу Акта відновлення Української Держави. Як наслідок — відділ науки та навчання з 06.01.1942 року дозволив священикам викладати релігію в школах. З цією метою шкільна влада дистрикту зобов'язала митрополиту ординацію подати списки священиків для виконання цього розпорядження. У відповідь — церковна адміністрація дала певні доручення деканам [2].

Однак уже на початку 1943 року виникла загроза припинення викладання релігії в початкових і фахових школах. Формально причиною припинення викладання релігії були урядові звіти про неналежне використання деякими священиками годин, відведених на вивчення релігії.

Непросто складалися відносини між німецькою владою та церквою в питаннях церковної обрядовості. Зокрема, начальник Української поліції Пітулай виступив із застереженням стосовно шлюбів українських поліцаїв. Він зауважив, що греко-католицькі священики видають свідоцтва про одруження членам Української поліції, тоді, як згідно з чинним в дистрикті Галичина австрійським цивільним законодавством про організацію державної поліції, вони можуть взяти шлюб лише з дозволу керівництва [3, 132]. За шлюби, укладені без такого дозволу, подружні пари, а також священики, що їх уклали, мали притягатися до адміністративної відповідальності. Полі-

цаї негайно мусили звільнитися зі служби. За непослух призначалися також примусові роботи.

У період окупаційного режиму було прийнято низку важливих документів, що стосувалися релігійної свободи, серед яких варто згадати: 1) Ранню церковну директиву щодо церков і релігійних груп; 2) Акт поєднання автокефальної та автономної церков; 3) Меморандум єпископів Автономної православної церкви; 4) Меморандум про переслідування православного духовенства на Холмщині та Підляшші тощо.

Оцінюючи німецьку політику в релігійному питанні, слід зауважити, що вона спрямована на розкол української релігійної свідомості. Проголошуючи свободу релігійних переконань і заявляючи, що виключно справа населення творити форми церковно-релігійного життя, влада намагалася поставити процеси, що відбувалися в релігійному житті, під свій контроль і керувати ними. Як тільки після відступу більшовиків церковне життя в Україні почало відроджуватися, німці без будь-яких причин розпустили церковні ради, що почали виникати з метою церковного відродження. Підставою до закриття церковних рад було те, що німецька влада боялася будь-яких форм українського організованого життя.

Новий період розвитку правового регулювання свободи віросповідання розпочався на межі 50–60-х років ХХ ст., одночасно з наступом радянської влади на релігію та церкву, зокрема на право громадян на свободу віросповідання. Так, розгортання нової хвилі антицерковної кампанії розпочалося із заходів другої половини 1958 року. Негативно вплинули на реалізацію права на свободу віросповідання лютнева Постанова від 1959 року «Про припинення культурної діяльності поза межами храмів» та постанова, прийнята Президією ЦК КПРС в листопаді того ж року «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих святих місць»,

значно звужували сферу діяльності церкви та громадян [4, 170–172].

Наступним кроком боротьби держави з релігією стало формування законодавчої бази для гонінь на церкву. Згідно з Постановою «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури» від 1961 року, скорочується кількість монастирів і церковних громад, послаблюється матеріальна база церков. Така ситуація була типовою для всієї країни. У 60-ті роки ХХ століття відбуваються значні зміни в розробці ідеології церкви. У працях богословів обґрунтовуються перспективні напрями розвитку церкви. Однак, у 70–80-ті роки спостерігається пом'якшення репресивної політики радянської влади щодо церкви. У цей період відбувається процес «одержавлення» церкви, встановлення в ній порядків, дуже близьких до суспільних — до тоталітаризму [5]. З метою посилення контролю за церковно-релігійним життям протягом березня-грудня 1961 року влада здійснила одночасний облік релігійних громад, молитовних споруд і церковного майна, для чого у кожному райвиконкомі (міськвиконкомі) заводилася справа з даними про релігійні громади [6, 96].

У напрямі антирелігійної боротьби влада широко використовувала Кримінальний кодекс УРСР, Закон Української РСР «Про освіту», Кодекс про шлюб і сім'ю. Зокрема, у ст. 4 Закону Української РСР «Про народну освіту» від 28.06.1974 року «Основні принципи народної освіти в Українській РСР» наголошувалося на необхідності зв'язку навчання та виховання підростаючого покоління з практикою комуністичного будівництва, а п. 12 цієї статті чітко вказував, що радянський характер освіти виключає вплив релігії [7, 71].

У 80-х роках минулого століття увага радянських учених, переважно, спрямовувалася на дослідження філософських і юридичних аспектів свободи віросповідання, її гарантування,

аналіз радянського законодавства про свободу совісті, закріплюваних ним принципів відносин держави та релігійних об'єднань. У деяких працях учених вказаного періоду вивчалася й юридична регламентація взаємозв'язків держави й об'єднань вірян, її роль у реалізації цими групами свободи віросповідання. Так, В. Клочков вказував, що гарантоване Конституцією СРСР відправлення релігійних культів можливе, що є юридичні норми, які надають необхідні права релігійним об'єднанням і вірянам та покладають на них певні обов'язки [8, 20].

До нормативної основи законодавчого регулювання релігійно-церковного життя в Україні радянського періоду належали також прийняті 26.03.1966 року Президією Верховної Ради Української РСР Указ «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культу» і Постанова «Про застосування ст. 138 Кримінального кодексу Української РСР». Указ передбачав адміністративну відповідальність керівників незареєстрованих релігійних організацій, а також відповідальність за проведення несанкціонованих релігійних обрядів та церемоній, за створення позакультових структур, груп тощо [9, 233]. У Постанові йшлося, що порушення законодавства щодо відокремлення церкви від держави і школи від церкви підлягають кримінальній відповідальності [10]. Практичного застосування щодо посадових осіб ці норми не мали, а з юридичного погляду були далекими від демократичних принципів свободи віросповідання. Та вони широко застосовувалися до вірян і священнослужителів.

Владою також були здійснені кроки для посилення контролю над релігійними об'єднаннями. Постанова Ради Міністрів СРСР, прийнята 01.04.1969 року, наголошувала на упорядкуванні справ реєстрації релігійних організацій, вжитті заходів щодо тих, які ухиляються від цього акта й поживавлення

роботи комісій і груп, які контролювали дотримання законодавства про релігійні об'єднання. Контроль за релігійними організаціями був дієвою формою радянської політики в релігійній сфері. Значна увага в боротьбі з релігією також надавалась атеїстичному вихованню. Так, 16.07.1971 року була прийнята Постанова ЦК КПРС «Про посилення атеїстичного виховання населення», в якій зазначалося, що в низці регіонів партійні органи й ідеологічні установи зменшили увагу до атеїстичного виховання населення, нерідко допускають примиренське ставлення до поширення релігійних поглядів. Відповідно, ставилися завдання активізувати атеїстичну пропаганду та виховання [11, 295–296].

01.11.1976 року було прийняте Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР [12], яке зі змінами, внесеними Верховною Радою Української РСР у вересні 1990 року, діяло до прийняття Закону УРСР «Про свободу совісті та релігійні організації». Ним розширювалися повноваження Ради у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР, яка перебрала від місцевих органів влади вирішення питань реєстрації релігійних об'єднань, користування культовими приміщеннями, контролю за дотриманням законодавства щодо релігійних культів тощо. У 1978 році Верховна Рада Української РСР прийняла нову Конституцію [13]. Від попередніх ця Конституція відрізнялася тим, що не просто проголошувала свободу віросповідання, а й гарантувала свободу совісті, спричинивши цим досить жваву дискусію в суспільстві та сподівання вірян і духовенства на можливу демократизацію державної політики щодо релігії та церкви. Однак до другої половини 80-х років ХХ століття, коли із зародженням руху за демократизацію суспільного життя активізувалися процеси національно-культурного відродження, ця політика залишалася незмінною.

Проблеми законодавчого врегулювання права на свободу віросповідання в Україні з особливою гостротою постали у другій половині 80-х років минулого століття. Перші кроки до демократизації суспільства спричинили нечувану активізацію громадської діяльності вірян і духовенства, яка в Україні набрала форм руху за реєстрацію нових громад провідної тоді РПЦ, релігійних організацій протестантської віросповідної орієнтації, вимог реабілітації незалежних від московського патріархату УГКЦ та УАПЦ.

Отож, упродовж 80-х років ХХ століття органи влади, а передусім, апарат уповноваженого Ради у справах

релігій, користувалися у вирішенні цілого комплексу питань державно-церковних відносин законодавством, сформованим протягом 60–70-х років, багато статей якого зберігалася із законодавства попередніх років. Детальний аналіз усієї законодавчої бази, яка прямо чи опосередковано застосовувалася щодо права на свободу віросповідання, а також щодо релігії та церкви, свідчить про антирелігійний характер радянського законодавства про свободу віросповідання та підтверджує висновки вчених про те, що переслідування вірян у СРСР було державною політикою. ♦

Список використаних джерел

1. *Історія релігії в Україні : навч. посібник* / [А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.]; за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. — К.: Знання, 1999. — 735 с.
2. *Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941–1944): історико-політичний нарис* / Д. Офіцинський // [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу : <http://exlibris.org.ua/distrikt/r1-p5.html>.
3. *Львівські архієпархіальні відомості*. — 1943. — Ч. 8–9. — С. 130–142.
4. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. — Ф. 1. — Оп. 24. — 492 с.
5. *Соловійова Р. П. Державно-церковні відносини: історія і сучасність* / Р. П. Соловійова, С. П. Максимчук // [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу : [iaj.donetsk.ua > _u/iaj/dtp/CONF/9/articles/sec2](http://iaj.donetsk.ua/_u/iaj/dtp/CONF/9/articles/sec2).
6. *Моренчук А. А. Релігійні процеси в Україні в 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук; спец. : 09.00.11 «Соціальна філософія»* / А. А. Моренчук. — Острог, 2006. — 227 с.
7. *Сборник документов и материалов о религии и церкви* / Сост. Г. Ф. Споревой, М. С. Богосвеев. — К.: РИО МДВ УССР, 1983. — 248 с.
8. *Клочков В. Советское законодательство о религиозных культах* / В. Клочков // *Социалистическая законность*. — 1982. — № 1. — С. 20–23.
9. *Про релігію і атеїзм : зб. док. і матеріалів*. — К. : Політвидав України, 1973. — 274 с.
10. *Постанова Президії ВР УРСР «Про застосування ст. 138 Кримінального кодексу Української РСР» від 26.03.1966 року* // *Відомості Верховної Ради УРСР*. — 1966. — № 13. — Ст. 70.
11. *Бондарчук П. М. Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960-х — середина 1980-х рр.)* / П. М. Бондарчук // *Український історичний збірник*. — Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. — № 11. — С. 294–316.
12. *Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР; Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 01.11.1976 року* // *Відомості Верховної Ради УРСР*. — 1976. — № 46. — ст. 420; № 48. — ст. 450; 1981 р. — № 38. — ст. 629; 1990 р. — № 42. — ст. 582.
13. *Конституція УРСР від 20.04.1978 року № 888-IX* // [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу : <http://exlibris.org.ua/distrikt/r1-p5.html>.